

تحلیل سیاقی تحول دلالت آیات قرآن در مقامات حریری: مطالعه‌ای در کارکردهای تفسیری اقتباس‌های قرآنی

۱. فاطمه بوجار آرانی: گروه معارف اسلامی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران
۲. محمد ناصحی*: استادیار گروه معارف اسلامی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران
۳. حسین خوشدل مفرد: استادیار گروه معارف اسلامی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: nasehi@iau.ac.ir

چکیده

یکی از مباحث بنیادین در علوم قرآنی، نقش سیاق در تعیین و محدودسازی دلالت آیات است. با این حال، کمتر پژوهشی به بررسی سرنوشت دلالت آیات در هنگام انتقال از سیاق قرآنی به سیاق‌های ادبی پرداخته است. مقامات حریری از برجسته‌ترین متون نثر عربی کلاسیک است که در آن آیات قرآن به صورت گسترده و متنوع اقتباس شده‌اند و از این رو می‌توان آن را نه به عنوان موضوع مستقل تحلیل ادبی، بلکه به مثابه میدانی برای تحقق بینامتنی و بروز تحول دلالت آیات در نظر گرفت. پرسش اصلی پژوهش آن است که انتقال آیات از سیاق و حیانی به سیاق روایی-ادبی چه تأثیری بر دلالت آیات دارد و این تغییرات در چارچوب علوم قرآنی چگونه قابل تحلیل است. پژوهش حاضر با رویکردی کیفی، تفسیری-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل سیاق قرآنی، نمونه‌ها را از طریق نمونه‌گیری هدفمند انتخاب کرده و در قالب روشی چندمرحله‌ای تحلیل می‌کند که از بازسازی سیاق تفسیری آیه آغاز شده و به بررسی تحول معنایی ناشی از جابه‌جایی سیاقی می‌انجامد. یافته‌های پژوهش پنج الگوی اصلی تحول دلالت را نشان می‌دهد: حفظ دلالت، توسعه دلالت، تخصیص دلالت، انتقال دلالت و وارونگی دلالت. در بسیاری از نمونه‌ها، فاصله‌ای معنادار میان دلالت مستقر در سیاق و حیانی و دلالت تولیدشده در سیاق ادبی مشاهده می‌شود، هرچند در برخی موارد هسته معنایی آیه یا واژه قرآنی تا حد زیادی حفظ شده است؛ فاصله‌ای که هم کارکرد زیبایی‌شناختی و هم لایه‌های معنایی پیچیده اقتباس‌ها را شکل می‌دهد. این پژوهش به جای ادعای آزمون تجربی نظریه سیاق، نوعی اعتبارسنجی تحلیلی-کاربردی آن را در بستر متون بینامتنی ارائه می‌دهد. در نهایت، نتیجه گرفته می‌شود که اقتباس‌های قرآنی در ادبیات کلاسیک می‌توانند به عنوان عرصه‌ای عملی برای بررسی کارکرد نظریه سیاق در علوم قرآنی مورد استفاده قرار گیرند.

کلیدواژگان: سیاق قرآنی؛ تحول دلالت؛ اقتباس قرآنی؛ مقامات حریری؛ تحلیل تفسیری؛ بینامتنیت؛ علوم قرآنی

شیوه استناددهی: بوجار آرانی، فاطمه، ناصحی، محمد، و خوشدل مفرد، حسین. (۱۴۰۵). تحلیل سیاقی تحول دلالت آیات قرآن در مقامات حریری: مطالعه‌ای در کارکردهای تفسیری اقتباس‌های قرآنی. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۴)، ۱-۱۸.

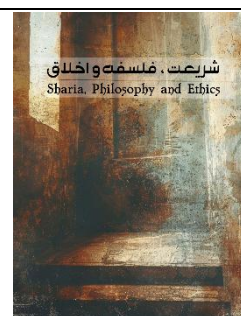
تاریخ ارسال: ۲۸ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۸ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۳ تیر ۱۴۰۵

تاریخ انتشار اولیه: ۳ تیر ۱۴۰۵

تاریخ انتشار نهایی: ۱ آبان ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Contextual Analysis of the Semantic Transformation of Qur'anic Verses in al-Hariri's Maqāmāt: A Study of the Interpretive Functions of Qur'anic Adaptations

1. Fatemeh Boujar Arani: Department of Islamic Studies, Kas.C., Islamic Azad University, Kashan, Iran
2. Mohammad Nasehi*: Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Kas.C., Islamic Azad University, Kashan, Iran
3. Hossein Khoshdel Mofrad: Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Kas.C., Islamic Azad University, Kashan, Iran

*Corresponding Author's Email: nasehi@iau.ac.ir

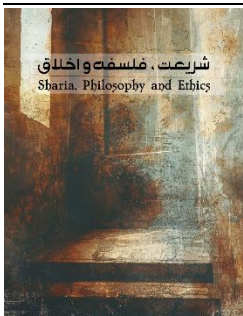
Abstract

One of the fundamental issues in Qur'anic studies is the role of context (siyāq) in determining and delimiting the meaning of Qur'anic verses. Nevertheless, relatively little research has examined the fate of Qur'anic meanings when verses are transferred from their original Qur'anic context into literary contexts. Al-Hariri's Maqāmāt is among the most prominent works of classical Arabic prose in which Qur'anic verses are extensively and diversely adapted. Therefore, it may be regarded not merely as an independent subject of literary analysis but also as a field for the realization of intertextuality and the manifestation of semantic transformation in Qur'anic verses. The central question of this study is how the transfer of verses from a revelatory context to a literary-narrative context affects their meanings and how such changes can be analyzed within the framework of Qur'anic studies. Adopting a qualitative, interpretive-analytical approach grounded in Qur'anic contextual analysis, the study selects its samples through purposive sampling and examines them through a multi-stage analytical procedure that begins with reconstructing the exegetical context of each verse and proceeds to investigating the semantic transformations resulting from contextual displacement. The findings reveal five principal patterns of semantic transformation: preservation of meaning, expansion of meaning, specification of meaning, transfer of meaning, and reversal of meaning. In many instances, a significant gap is observed between the meaning established within the revelatory context and the meaning generated within the literary context, although in some cases the semantic core of the verse or Qur'anic expression remains largely intact. This gap contributes both to the aesthetic function and to the complex semantic layers of the adaptations. Rather than claiming to provide an empirical test of contextual theory, the study offers an analytical and applied validation of that theory within the domain of intertextual texts. Ultimately, it concludes that Qur'anic adaptations in classical literature can serve as a practical arena for examining the application of contextual theory in Qur'anic studies.

Keywords: *Qur'anic context (siyāq); semantic transformation; Qur'anic adaptation; al-Hariri's Maqāmāt; interpretive analysis; intertextuality; Qur'anic studies.*

How to cite: Boujar Arani, F., Nasehi, M., & Khoshdel Mofrad, H. (2026). A Contextual Analysis of the Semantic Transformation of Qur'anic Verses in al-Hariri's Maqāmāt: A Study of the Interpretive Functions of Qur'anic Adaptations. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(4), 1-18.

Submit Date: 17 April 2026

Revise Date: 08 June 2026

Accept Date: 24 June 2026

Initial Publish: 24 June 2026

Final Publish: 23 October 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The role of context (*siyāq*) in determining, delimiting, and stabilizing the meaning of Qur'anic verses is one of the central issues in Qur'anic studies and exegetical methodology. In the Islamic interpretive tradition, the meaning of a verse is not understood as an isolated linguistic unit detached from its textual and revelatory environment; rather, it is shaped through its relation to preceding and following verses, the thematic structure of the *sūrah*, the circumstances of revelation, and the broader theological and rhetorical aims of the Qur'anic discourse. Classical and contemporary exegetes have therefore regarded context as a decisive interpretive indicator that prevents arbitrary interpretation and reduces the range of possible meanings. This study begins from the premise that the semantic function of Qur'anic context becomes especially visible when Qur'anic verses or expressions are removed from their original revelatory setting and inserted into literary, rhetorical, or narrative contexts. Such transfer does not merely reproduce the Qur'anic meaning in a new location; it may preserve, expand, restrict, transfer, or even reverse the semantic orientation of the original verse. Accordingly, the present research examines the semantic transformation of Qur'anic verses in *Maqāmāt al-Hariri*, one of the most sophisticated works of classical Arabic rhymed prose and a text distinguished by its dense use of Qur'anic allusions, quotations, and adaptations (1, 10, 14).

The theoretical foundation of the study is based on the interaction between Qur'anic contextual theory and literary intertextuality. On the one hand, Qur'anic studies emphasize *siyāq* as a multilayered structure that includes verbal context, thematic context, and situational context. Verbal context refers to the syntactic and semantic network created by the surrounding verses; thematic context concerns the dominant subject of the *sūrah* or passage; and situational context refers to the revelatory circumstances, primary audience, and historical setting of the verse. On the other hand, modern intertextual theory explains how literary texts absorb, transform, and reactivate earlier texts within new systems of meaning. Kristeva's view of the text as a field of intersections, Genette's theory of transtextuality, and Allen's systematic account of intertextual meaning all provide a useful framework for understanding how Qur'anic material enters literary discourse and generates new semantic relations (5-7). However, while intertextuality explains the structural relation between source text and target text, it does not by itself determine whether the original Qur'anic meaning has been preserved or transformed. For this reason, the present study combines intertextual analysis with Qur'anic contextual analysis and argues that only by reconstructing the original Qur'anic context can the semantic distance between the source verse and its literary adaptation be accurately assessed (10, 15).

The corpus of this study consists of selected Qur'anic adaptations in *Maqāmāt al-Hariri*. The research adopts a qualitative, interpretive-analytical method and uses purposive sampling based on maximum variation. The selected examples were chosen because they represent different forms of semantic transformation and because they allow a clear comparison between Qur'anic source context and literary target context. The method of analysis proceeds in four consecutive stages. First, the original Qur'anic context of each verse or expression is reconstructed through reference to major exegetical sources such as *al-Mizān*, *Majma' al-Bayān*, *Tafsīr Nemūneh*, and *Tafsīr Nūr*. Second, the literary context of the adaptation in *Maqāmāt al-Hariri* is examined, with attention to narrative situation, speaker identity, rhetorical purpose, and dramatic function. Third, the semantic distance between the Qur'anic meaning and the literary meaning is assessed. Fourth, the type of semantic transformation is classified and interpreted from the perspective of Qur'anic studies. This procedure makes it possible to distinguish between merely rhetorical use of Qur'anic wording and genuine semantic transformation. In other words, the study does not treat every Qur'anic echo as a change in exegetical meaning; rather, it asks whether the adaptation modifies the semantic field, discourse function, or value orientation of the original verse (2, 11-13).

The findings of the study identify five main patterns of semantic transformation in al-Hariri's Qur'anic adaptations: preservation of meaning, expansion of meaning, specification of meaning, transfer of meaning, and reversal of meaning. Preservation of meaning occurs when the Qur'anic word or concept retains its core semantic and ethical orientation in the literary context, as in the use of concepts such as *amal* and *ghurūr*, where the Qur'anic warning against long hopes, deception, and moral negligence remains largely intact. Expansion of meaning occurs when the semantic range of the verse is extended beyond its original Qur'anic field, such as the use of "wa-an laysa lil-insāni illā mā sa'ā," where the concept of human effort moves from an eschatological context of responsibility for deeds into a worldly and livelihood-related context. Specification of meaning occurs when a broad Qur'anic concept is applied to a narrower and more concrete literary referent, as in the use of *uṣbah* for a specific group of companions or attendants. Transfer of meaning occurs when a Qur'anic description is relocated from one semantic domain to another, such as applying "lā ya'tīhi al-bāṭil" from the Qur'an's own immunity from falsehood to the praise of human poetry. Finally, reversal of meaning occurs when a Qur'anic concept originally intended for moral, legal, or theological guidance is used in a direction that alters or undermines its original function, as in the use of the verse of necessity to justify questionable behavior (3, 16-18).

The analysis shows that semantic transformation in *Maqāmāt al-Hariri* is not accidental but is closely related to the rhetorical, narrative, and characterological structure of the maqāmah genre. Abū Zayd al-Sarūjī, the central trickster figure of the work, frequently uses religious language in socially unstable and rhetorically charged situations, and this produces a tension between the sacred authority of the Qur'anic expression and the worldly purposes of the speaker. In some cases, this tension generates aesthetic richness without substantially altering the Qur'anic semantic core; in other cases, it creates a significant gap between the original revelatory meaning and the meaning produced in the literary setting. Previous studies of Qur'anic adaptations in *Maqāmāt al-Hariri* have often focused on identifying Qur'anic quotations, classifying forms of adaptation, or explaining their rhetorical and ornamental functions. Such studies have shown that the Qur'an is one of the most important sources of linguistic authority and rhetorical power in al-Hariri's prose. However, the present study shifts the unit of analysis from the mere presence of Qur'anic material to the degree and type of semantic transformation that occurs after contextual displacement (2, 4, 8, 9, 19). In this respect, the research demonstrates that the same Qur'anic adaptation may function simultaneously as an intertextual marker, a rhetorical device, and a site of interpretive transformation.

In conclusion, the study argues that Qur'anic adaptations in classical Arabic literature provide a productive field for examining the practical operation of contextual theory in Qur'anic studies. The findings show that when a verse is transferred from the revelatory context to a literary-narrative context, its meaning does not remain automatically fixed; rather, it enters a new semantic field in which the original meaning may be preserved, expanded, narrowed, transferred, or reversed. The proposed fivefold typology offers an initial analytical model for studying these processes and for distinguishing different levels of semantic distance between the Qur'anic source text and the literary target text. The study also concludes that the reconstruction of Qur'anic context is essential for preventing interpretive confusion between exegetical meaning and literary use. While al-Hariri's adaptations often display remarkable rhetorical artistry, their full significance becomes clear only when the reader compares the Qur'anic source context with the narrative and discursive context of the maqāmah. Therefore, the analysis of Qur'anic intertextuality in classical literature should not be limited to identifying borrowed phrases or aesthetic functions, but should also investigate the semantic consequences of contextual displacement. From this perspective, *Maqāmāt al-Hariri* reveals the dynamic relation between sacred text and literary creativity and shows how the movement of Qur'anic language across contexts can become a site for both aesthetic production and interpretive inquiry.

یکی از مباحث بنیادین در علوم قرآنی، نقش سیاق در تعیین دلالت آیات است. مفسران کلاسیک و معاصر بر این نکته تأکید دارند که آیات قرآن در شبکه‌ای از روابط سیاقی قرار گرفته‌اند که فهم هر یک از آن‌ها بدون توجه به این شبکه معنایی، ناقص خواهد بود (1). با این حال، یکی از پرسش‌های کمتر بررسی شده آن است که وقتی آیات قرآن از سیاق و حیانی خود به سیاق‌های ادبی منتقل می‌شوند، دلالت آن‌ها چه تحولاتی را تجربه می‌کند.

در سنت علوم قرآنی، سیاق یکی از قرائن مهم در تعیین مراد آیه و محدودسازی احتمالات معنایی به شمار می‌رود؛ با این حال، سیاق به تنهایی تعیین‌کننده معنای قطعی آیه نیست، بلکه در تعامل با سایر قرائن لفظی، عقلی و نقلی در فرایند تفسیر ایفای نقش می‌کند. بر این اساس، در این پژوهش سیاق به‌عنوان مهم‌ترین ابزار بازسازی معنای تفسیری آیه در نظر گرفته شده است، نه به‌عنوان تنها منبع معنادهنده.

در این میان، مقامات حریری (۴۴۶-۵۱۶ ق.) یکی از برجسته‌ترین متون نثر مسجع عربی است که در آن آیات قرآن به‌صورت گسترده، متنوع و هنرمندانه اقتباس شده‌اند. با این حال، در این پژوهش، مقامات حریری نه به‌عنوان موضوع مستقل تحلیل ادبی، بلکه صرفاً به‌عنوان میدان تحقق بینامتنی و بستر وقوع تحول دلالت آیات مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این متن، شخصیت اصلی، یعنی ابوزید سروجی، در موقعیت‌های مختلف از آیات قرآن در بافت‌هایی بهره می‌گیرد که غالباً با سیاق تفسیری آیات متفاوت است؛ امری که امکان مطالعه تحول دلالت در اثر تغییر سیاق را فراهم می‌سازد.

هدف این پژوهش آن است که با تمرکز بر مفهوم سیاق به‌عنوان محور اصلی تحلیل، کارکردهای تفسیری اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری تبیین شود و نشان داده شود که مطالعه این اقتباس‌ها می‌تواند به فهم دقیق‌تر نقش سیاق در علوم قرآنی کمک کند. پژوهش حاضر «تحول دلالت آیات در اثر تغییر سیاق» را مسئله اصلی خود قرار داده و مقامات حریری را صرفاً میدان تحقق این پدیده در نظر می‌گیرد.

یکی از مباحث بنیادین در علوم قرآنی، نقش سیاق در تعیین و محدودسازی دلالت آیات است. با این حال، کمتر پژوهشی به بررسی سرنوشت دلالت آیات در هنگام انتقال از سیاق قرآنی به سیاق‌های ادبی پرداخته است. مقامات حریری از برجسته‌ترین متون ادب عربی است که در آن آیات قرآن به‌صورت گسترده اقتباس شده‌اند. پرسش اصلی پژوهش آن است که انتقال آیات از سیاق و حیانی به سیاق روایی - ادبی چه تأثیری بر دلالت آیات دارد و این تغییرات در چارچوب علوم قرآنی چگونه قابل تحلیل است.

سؤال‌های اصلی

۱. مهم‌ترین الگوهای تحول دلالت آیات در اثر انتقال از سیاق قرآنی به سیاق ادبی چیست؟
۲. سیاق قرآنی چه نقشی در تعیین میزان فاصله معنایی میان متن مبدأ و متن مقصد دارد؟
۳. اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری تا چه حد موجب حفظ دلالت آیه و تا چه حد موجب بازجهت‌دهی معنایی آن می‌شوند؟

فرضیه

حریری در بسیاری از اقتباس‌های خود با حفظ ساختار لفظی آیات، دلالت سیاقی آن‌ها را به سوی مقاصد جدید روایی و ادبی هدایت کرده است؛ به‌گونه‌ای که فهم کامل این اقتباس‌ها بدون بازگشت به سیاق قرآنی امکان‌پذیر نیست.

پژوهش‌های مرتبط با موضوع حاضر را می‌توان در چهار حوزه اصلی دسته‌بندی کرد:

(الف) مطالعات اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری؛

(ب) پژوهش‌های بینامتنیت قرآن و ادبیات عرب؛

(ج) مطالعات سیاق در علوم قرآنی؛

(د) پژوهش‌های مرتبط با تحول دلالت و بازتولید معنا در متون ادبی.

الف) پژوهش‌های اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری

بخشی از پژوهش‌های موجود به شناسایی و توصیف اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری اختصاص یافته است. حسینی اکبرنژاد با گردآوری و طبقه‌بندی آیات و تعابیر قرآنی در مقامات، نشان داده است که حریری از قرآن کریم به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع شکل‌دهنده ساختار زبانی و بلاغی اثر خود بهره برده است. با این حال، تمرکز این پژوهش عمدتاً بر شناسایی نمونه‌ها و توصیف انواع اقتباس بوده و کمتر به بررسی پیامدهای معنایی انتقال آیات از سیاق قرآنی به سیاق ادبی پرداخته است (2). موسوی نیز جلوه‌های اقتباس از قرآن کریم در مقامات حریری را از منظر بلاغت سنتی بررسی کرده و کارکردهایی همچون ایجاز، تأکید، تزیین کلام و تقویت فصاحت را برای اقتباس‌های قرآنی برشمرده است. با وجود ارزش این تحلیل‌ها، محور اصلی پژوهش یادشده بر جنبه‌های زیبایی‌شناختی و بلاغی متمرکز بوده و مسئله تحول دلالت آیات در اثر تغییر سیاق مورد توجه قرار نگرفته است (3).

همچنین میراحمدی در مطالعه روابط بینامتنی قرآن و حدیث در مقامات حریری، شبکه ارجاعات متنی موجود در اثر را بررسی کرده است. نتایج پژوهش وی نشان می‌دهد که مقامات حریری از ظرفیت‌های گسترده متون دینی برای تولید معنا بهره می‌برد، اما چارچوب تحلیلی او عمدتاً بر نظریه بینامتنیت استوار است و به تحلیل سیاقی دلالت آیات نمی‌پردازد (4).

ب) پژوهش‌های بینامتنیت قرآن و ادبیات عرب

در دهه‌های اخیر، نظریه بینامتنیت به یکی از مهم‌ترین رویکردهای مطالعه روابط میان قرآن و متون ادبی تبدیل شده است. کریستوا با طرح مفهوم بینامتنیت، هر متن را عرصه تلاقی و بازآفرینی متون پیشین دانست (5). در ادامه، ژنت با گسترش این دیدگاه، انواع روابط میان متون را در قالب الگوهای مختلف ترامتنیت تبیین کرد و امکان تحلیل دقیق‌تر اقتباس‌ها و بازنویسی‌های متنی را فراهم ساخت (6).

آلن نیز با تبیین نظام‌مند نظریه بینامتنیت نشان داد که معنای متن در تعامل با شبکه‌ای از متون پیشین شکل می‌گیرد و هیچ متن ادبی را نمی‌توان مستقل از پیشینه متنی آن تحلیل کرد (7). این دیدگاه‌ها زمینه نظری مناسبی برای تحلیل اقتباس‌های قرآنی در متون ادبی فراهم کرده‌اند، اما اغلب بر روابط متنی و سازوکارهای تولید معنا تمرکز دارند و کمتر به مسئله جایگاه سیاق در تثبیت یا تغییر دلالت آیات توجه کرده‌اند. در حوزه مطالعات مقامات نیز موسوی نشان داده است که شبکه ارجاعات دینی و ادبی در مقامات حریری نقش مهمی در شکل‌گیری ساختار روایی و بلاغی اثر دارد و قرآن یکی از مهم‌ترین منابع این شبکه بینامتنی به شمار می‌رود (8). همچنین کیلیطو با بررسی رمزگان فرهنگی و ادبی مقامات، بر نقش منابع دینی در تولید لایه‌های معنایی متن تأکید کرده است (9).

ج) مطالعات سیاق در علوم قرآنی

در علوم قرآنی، سیاق از مهم‌ترین ابزارهای فهم مراد آیات و تعیین حدود دلالت آن‌ها محسوب می‌شود. پژوهش‌ها خاگرد و شاکری نشان داده است که سیاق در رفع ابهام‌های تفسیری، تعیین مرجع ضمیر و محدودسازی احتمالات معنایی نقشی اساسی ایفا می‌کند. این پژوهش بر اهمیت توجه هم‌زمان به سیاق لفظی، موضوعی و مقامی در فرایند تفسیر تأکید دارد (10). در سنت تفسیری نیز مفسرانی چون علامه طباطبایی، طبرسی و مکارم شیرازی جایگاه ویژه‌ای برای سیاق در کشف مراد الهی قائل شده‌اند و پیوند معنایی آیات در درون ساختار سوره را از مهم‌ترین قرائن تفسیری دانسته‌اند (1, 11, 12). همچنین برخی پژوهش‌های معاصر درباره تحول معنایی مفاهیم قرآنی نشان داده‌اند که تغییر بافت و زمینه کاربرد می‌تواند بر نحوه فهم و تفسیر مفاهیم اثرگذار باشد. (10)

د) جایگاه پژوهش حاضر و خلأ موجود

مرور پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده درباره اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری عمدتاً در سه جهت حرکت کرده‌اند: نخست، شناسایی و طبقه‌بندی نمونه‌های اقتباس قرآنی در متن مقامات؛ دوم، تحلیل کارکردهای بلاغی، زیبایی‌شناختی و هنری این اقتباس‌ها؛ و سوم، بررسی روابط بینامتنی میان قرآن و مقامات حریری. در مقابل، پژوهش‌های علوم قرآنی نیز غالباً بر نقش سیاق در کشف مراد الهی، رفع ابهام‌های تفسیری و تعیین حدود دلالت آیات متمرکز بوده‌اند.

با وجود ارزش علمی این مطالعات، تاکنون پژوهشی مستقل که اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری را از منظر «تحول دلالت» و بر پایه نظریه سیاق در علوم قرآنی بررسی کند، مشاهده نشد. به بیان دیگر، مسئله چگونگی تغییر، توسعه، انتقال یا حفظ دلالت آیات پس از ورود به سیاقی ادبی و غیرقرآنی، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است.

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با تلفیق مباحث سیاق در علوم قرآنی و تحلیل بینامتنی متون ادبی، الگوهای تحول دلالت در اقتباس‌های قرآنی مقامات حریری را شناسایی و طبقه‌بندی می‌کند. از این منظر، پژوهش حاضر صرفاً به ثبت و توصیف اقتباس‌ها بسنده نمی‌کند، بلکه می‌کوشد میزان فاصله معنایی میان سیاق مبدأ و سیاق مقصد را ارزیابی کرده و نقش سیاق را در حفظ یا دگرگونی معنای آیات نشان دهد. از این رو، تحقیق حاضر می‌تواند گامی در جهت توسعه مطالعات کاربردی سیاق در حوزه تعامل قرآن و ادبیات عرب به شمار آید.

چارچوب نظری: سیاق در علوم قرآنی

مبانی نظری سیاق

مفهوم «سیاق» در علوم قرآنی به بافت و زمینه‌ای اشاره دارد که یک آیه در آن قرار گرفته و معنای آن را تعیین می‌کند (10). این بافت چندین لایه دارد:

الف) سیاق لفظی: آیات قبل و بعد که شبکه نحوی و معنایی آیه را می‌سازند.

ب) سیاق موضوعی: موضوع کلی سوره یا بخشی از آن که آیه در آن واقع شده است.

ج) سیاق مقامی: شأن نزول، مخاطبان اولیه و موقعیت تاریخی نزول آیه.

مفسرانی چون علامه طباطبایی بر پیوند ناگسستنی آیات در یک سیاق واحد برای رسیدن به غایت هدایتی سوره تأکید می‌ورزند (1). همچنین در تفسیر نمونه تأکید شده است که درک صحیح آیات بدون توجه به سیاق، خطر سوءفهم و تفسیر به رأی را به دنبال دارد (12). بر این اساس، سیاق ابزار اصلی کشف مراد الهی و محدودکننده دامنه معانی محتمل یک آیه است.

جایگاه سیاق در کشف مراد الهی

در سنت تفسیری اسلامی، سیاق نه صرفاً ابزاری ادبی، بلکه ملاکی برای تشخیص حدود دلالت آیات است. طبری در مجمع البیان نشان می‌دهد که چگونه نادیده گرفتن سیاق می‌تواند به فهم‌های نادرست از آیات بینجامد (11). قاسمی نیز تأکید می‌کند که سیاق سه کارکرد اصلی دارد: تعیین مرجع ضمائر، رفع ابهام الفاظ مشترک و محدودسازی دامنه معنایی آیات. (10)

بر این اساس، هرگاه آیه‌ای از سیاق قرآنی خود جدا شده و در بافت دیگری به کار رود، این جدایی می‌تواند به تغییر در دلالت منجر شود؛ تغییری که از بسط ساده تا وارونگی کامل معنا را دربر می‌گیرد. مطالعه الگوهای این تغییر، موضوع اصلی پژوهش حاضر است.

گونه‌شناسی تحول دلالت در اقتباس‌های قرآنی

برای رفع ابهام در نحوه طبقه‌بندی انواع تحول دلالت، این پژوهش از یک الگوی تحلیل کیفی مبتنی بر دو شاخص اصلی استفاده می‌کند: نخست، «دامنه تغییر حوزه معنایی» که نشان می‌دهد آیا معنای آیه در انتقال از سیاق قرآنی به سیاق ادبی در همان حوزه مفهومی باقی مانده یا به حوزه‌ای جدید وارد شده است؛

دوم، «تغییر کارکرد گفتمانی» که مشخص می‌کند آیا آیه همان کارکرد، مانند کارکرد هشدار، توصیفی، استدلالی و... را حفظ کرده یا در متن مقصد کارکردی متفاوت یافته است.

بر این اساس، باید میان «تحول دلالت تفسیری» و «کاربرد بلاغی آیه بدون ادعای مراد تفسیری» تفکیک قائل شد. تحول دلالت ناظر به تغییر در سطح معنای مراد آیه است، در حالی که کاربرد بلاغی صرفاً ناظر به استفاده هنری از ساختار لفظی آیه بدون تعهد به معنای تفسیری آن است. همچنین شدت تحول دلالت در سه سطح «کم»، «متوسط» و «زیاد» بر پایه هم‌زمانی یا عدم هم‌زمانی این دو شاخص تعیین شده است. هرچه هر دو شاخص هم‌زمان دچار تغییر شوند، میزان فاصله معنایی افزایش می‌یابد و در صورت تغییر کامل هر دو، تحول در سطح «بسیار زیاد» طبقه‌بندی می‌شود.

جدول ۱. گونه‌شناسی تحول دلالت در اقتباس‌های قرآنی مقامات حریری

نوع تحول دلالت	تعریف	نمونه	پیامد تفسیری
حفظ دلالت	آیه یا مفهوم قرآنی در سیاق جدید هسته معنایی خود را حفظ می‌کند.	مفهوم الأمل یا الغرور	کمترین فاصله از معنای تفسیری
توسعه دلالت	دامنه کاربرد معنا گسترش می‌یابد و مصادیق جدیدی را دربر می‌گیرد.	سعی از مسئولیت اخروی به تلاش معیشتی	گسترش حوزه کاربرد معنا
تخصیص دلالت	معنای عام قرآنی بر مصادیقی محدود و خاص تطبیق می‌یابد.	واژه عصبه برای گروهی مشخص	محدود شدن دامنه کاربرد معنا
انتقال دلالت	مفهوم یا وصف قرآنی به حوزه معنایی دیگری منتقل می‌شود، بدون تضاد مستقیم با کارکرد اصلی آیه.	لا یأتیه الباطل در مدح شعر	فاصله قابل توجه از سیاق مبدأ
وارونگی دلالت	آیه در جهتی متفاوت یا معکوس کارکرد اصلی خود به کار می‌رود.	آیه اضطراب در توجیه رفتار نادرست	بیشترین فاصله از سیاق مبدأ

در این پژوهش، تعیین میزان فاصله معنایی بر اساس دو شاخص «تغییر حوزه معنایی» و «تغییر کارکرد گفتمانی» صورت گرفته است؛ تغییر یکی از دو شاخص فاصله متوسط، تغییر هم‌زمان هر دو شاخص فاصله زیاد، و تغییر کامل هر دو همراه با تعارض کارکردی فاصله بسیار زیاد تلقی شده است.

لازم به ذکر است که گونه‌شناسی پیشنهادی حفظ دلالت، توسعه دلالت، تخصیص دلالت، انتقال دلالت و وارونگی دلالت، ماهیتی استقرایی دارد و بر اساس تحلیل نمونه‌های منتخب این پژوهش استخراج شده است. از این رو، این طبقه‌بندی ادعای جامعیت نهایی ندارد و می‌تواند در پرتو بررسی اقتباس‌های قرآنی در دیگر متون ادبی کلاسیک توسعه یافته، اصلاح شود یا گونه‌های جدیدی به آن افزوده گردد.

مدل مفهومی پژوهش

بر اساس مبانی نظری ارائه شده در این پژوهش، فرایند تحول دلالت آیات قرآن در بستر مقامات حریری در قالب یک مدل مفهومی چهارمرحله‌ای قابل تبیین است:

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

این مدل نشان می‌دهد که تغییر در سیاق، واسطه اصلی شکل‌گیری تحول دلالت است و نوع مواجهه متن مقصد با متن مبدأ، تعیین‌کننده شدت و نوع این تحول خواهد بود. به این ترتیب، مقامات حریری به‌عنوان بستر تحقق این فرایند بینامتنی عمل می‌کند و امکان مشاهده عملی سازوکار تحول دلالت را فراهم می‌سازد. لازم به ذکر است که این مدل مبنای تحلیل مطالعات موردی در بخش‌های بعدی پژوهش قرار گرفته است.

روش‌شناسی پژوهش

پیکره پژوهش شامل مجموعه‌ای از اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری است که با روش «نمونه‌گیری هدفمند مبتنی بر تنوع حداکثری» انتخاب شده‌اند. معیار انتخاب نمونه‌ها، پوشش دادن انواع مختلف تحول دلالت و نیز تنوع در نوع کاربردهای گفتمانی آیات بوده است. در این پژوهش، ۱۰ نمونه اصلی تحلیلی به‌صورت عمیق بررسی شده‌اند که به‌گونه‌ای انتخاب شده‌اند تا هر یک نماینده یکی از الگوهای اصلی تحول دلالت باشند. علاوه بر این، نمونه‌های متعدد دیگری نیز به‌صورت پشتیبان در تحلیل‌های مقایسه‌ای مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

هدف از این رویکرد، نه بررسی کمی تمام اقتباس‌ها، بلکه ارائه یک تحلیل کیفی عمیق و قابل تعمیم از سازوکار تحول دلالت در متن مورد مطالعه بوده است.

در این پژوهش، مقامات حریری نه به‌عنوان موضوع اصلی تحلیل ادبی، بلکه صرفاً به‌عنوان میدان تحقق بینامتنی و بستر وقوع تحول دلالت آیات مورد بررسی قرار می‌گیرد.

معیار انتخاب نمونه‌ها

۱. وضوح پیوند بینامتنی با متن قرآن و قابلیت مستند کردن آن

۲. وجود تغییر قابل تحلیل در دلالت آیه از سیاق قرآنی به سیاق ادبی

۳. قابلیت نمایندگی یکی از پنج گونه تحول دلالت

۴. ظرفیت تحلیل از منظر علوم قرآنی و اتکا بر تفاسیر مرجع

روش تحلیل سیاقی: اجرای چهارمرحله‌ای

برای جلوگیری از تمرکز نامتوازن بر برخی نمونه‌ها، ساختار تحلیل به‌گونه‌ای طراحی شده است که هر مطالعه موردی در یک قالب استاندارد چهارمرحله‌ای بررسی شود. بدین ترتیب، تفاوت در حجم توضیحات ناشی از تفاوت در پیچیدگی داده‌هاست، نه تفاوت در اهمیت نمونه‌ها. همه نمونه‌ها از نظر ساختار تحلیلی در یک سطح قرار دارند و شامل تحلیل سیاق مبدأ، سیاق مقصد، تعیین نوع تحول دلالت و پیامد تفسیری هستند. این یکنواختی ساختاری امکان مقایسه‌پذیری میان نمونه‌ها را فراهم می‌کند.

تحلیل هر نمونه در چهار گام متوالی انجام می‌پذیرد:

گام ۱. تحلیل تفسیری سیاق مبدأ: بررسی سیاق لفظی، موضوعی و مقامی آیه با اتکا به تفاسیر مرجع، المیزان، مجمع البیان و تفسیر نمونه.

گام ۲. تحلیل سیاق مقصد: بررسی بافت روایی، موقعیت شخصیت گوینده و هدف گفتمانی اقتباس در متن حریری.

گام ۳. مقایسه و سنجش فاصله معنایی: تطبیق تحلیلی میان دلالت تفسیری و دلالت ادبی؛ تشخیص نوع تحول دلالت.

گام ۴. نتیجه‌گیری تفسیری: تبیین پیامدهای این تحول از منظر علوم قرآنی و نقش سیاق در جلوگیری از سوءفهم.

منابع تفسیری

برای بازسازی سیاق تفسیری آیات، از سه تفسیر مرجع استفاده شده است:

(۱) المیزان فی تفسیر القرآن (۱)

(۲) مجمع البیان فی تفسیر القرآن (۱۱)

(۳) تفسیر نمونه (۱۲)

متن اصلی مقامات بر اساس تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، دارالمعارف، قاهره، مورد استفاده قرار گرفته است.

تحلیل داده‌ها: مطالعات موردی

مطالعه موردی اول: آیه «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (النجم: ۳۹) / توسعه دلالت

متن اقتباس در مقامه سمرقندی: «وَقَدْ قَالَ تَعَالَى: وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى. فَهَذَا سَعْيِي، وَهَذَا كَسْبِي، وَهَذَا حَظِّي مِنَ الدُّنْيَا»

جدول ۲. تحلیل چهارمرحله‌ای توسعه دلالت در آیه ۳۹ سوره نجم

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	آیه ۳۹ سوره النجم در امتداد آیات ۳۶-۴۲ قرار دارد که بر پیامد اخروی اعمال تأکید دارند. در تفسیر المیزان، سعی در این آیه ناظر به تلاش انسان در مسیر نتیجه اخروی اعمال او دانسته شده است (۱). همچنین در تفسیر نمونه، آیه در مقام نفی اتکای غیرمستقل به شفاعت تبیین شده است (۱۲). در مجموع، سیاق غایی آیه ناظر به مسئولیت‌پذیری انسان در برابر نتایج اعمال خود در آخرت است.
گام ۲: سیاق مقصد	ابوزید در موقعیت‌گذاری قرار دارد و برای توجیه وضعیت خود، آیه را در سیاقی کاملاً متفاوت به کار می‌گیرد: این سعی من است، این کسب من است، این بهره من از دنیا است.
گام ۳: تحول دلالت	در این نمونه، توسعه دلالت از طریق انتقال حوزه معنایی رخ داده است. مفهوم سعی از معنای غالب اخروی به حوزه کنش‌های دنیوی و حتی رفتار معیشتی گسترش یافته است. میزان فاصله معنایی در این مورد زیاد ارزیابی می‌شود. حفظ ساختار ارجاعی، یعنی قال تعالی، هم‌زمان با تغییر کارکرد معنایی، از ویژگی‌های مهم این تحول است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که صرف حفظ صورت لفظی آیه، لزوماً به حفظ دلالت سیاقی آن منجر نمی‌شود. در چنین مواردی، سیاق مبدأ نقش اصلی در تثبیت معنای تفسیری دارد و خروج از آن می‌تواند به تغییر قابل توجه در دلالت بینجامد.

این نمونه نشان می‌دهد که حریری با حفظ ساختار لفظی آیه، آن را از سیاق اخروی به سیاق معیشتی و دنیوی منتقل کرده است. در نتیجه، مفهوم «سعی» از مسئولیت انسان در برابر اعمال خویش به تلاش برای تأمین معاش توسعه یافته است. این جابه‌جایی نمونه‌ای روشن از توسعه دلالت بر اثر تغییر سیاق محسوب می‌شود.

مطالعه موردی دوم: «وَشَرَفُ الْأَعْمَالِ فِي تَقْصِيرِ الْأَمَالِ» / حفظ دلالت

جدول ۳. تحلیل چهارمرحله‌ای حفظ دلالت در مفهوم «تقصیر الأمال»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	مفهوم اَمَل در قرآن و حدیث غالباً با بار ارزشی منفی و در پیوند با غفلت از آخرت مطرح شده است؛ چنان‌که در آیه ذَرِّهْمْ يَٰ كُلُّوْا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يُلٰهِهِمُ الْاٰمَلُ (حجر: ۳)، آرزوهای طولانی عامل غفلت معرفی شده است. همچنین در روایات، طول الأمل از موانع سلوک معنوی شمرده شده است.
گام ۲: سیاق مقصد	حریری در عبارت وَ شَرَفُ الْأَعْمَالِ فِي تَقْصِيرِ الْأَمَالِ، کوتاه کردن آرزوها را منشأ شرافت و ارزشمندی اعمال معرفی می‌کند.
گام ۳: تحول دلالت	در این نمونه، حفظ دلالت رخ داده است؛ زیرا ارزش‌گذاری منفی آرزوهای طولانی و مطلوبیت محدود ساختن آن‌ها در هر دو سیاق حفظ شده است. میزان فاصله معنایی اندک است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که حریری بدون نقل مستقیم آیه، هسته اخلاقی مفهوم قرآنی اَمَل را حفظ کرده و آن را در قالب حکمت ادبی بازآفرینی کرده است.

نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که حریری بدون نقل مستقیم آیه، هسته معنایی و ارزش‌گذاری اخلاقی مفهوم قرآنی «اَمَل» را حفظ کرده است. از این رو، اقتباس در این نمونه بیش از آنکه مبتنی بر انتقال معنا باشد، بر استمرار جهت‌گیری اخلاقی قرآن استوار است و کمترین فاصله معنایی را با سیاق مبدأ دارد.

مطالعه موردی سوم: «مَا أَغْرَاكَ بِمَا يَغْرُكَ وَ أَضْرَاكَ بِمَا يَضْرُكَ» / حفظ دلالت

جدول ۴. تحلیل چهارمرحله‌ای حفظ دلالت در مفهوم «غرور»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	ریشه غرر در قرآن غالباً در مقام هشدار نسبت به فریب دنیا، شیطان و مظاهر گمراه کننده به کار رفته است؛ مانند مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ (انفطار: ۶) و فَلَا تُغْرِبْكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا (فاطر: ۵).
گام ۲: سیاق مقصد	حریری مخاطب را از گرایش به امور فریبنده و زیان آور برحذر می‌دارد و رابطه میان غرور و ضرر را برجسته می‌سازد.
گام ۳: نوع تحول	در این نمونه، حفظ دلالت مشاهده می‌شود؛ زیرا مفهوم فریبندگی و پیامد منفی غرور در هر دو متن ثابت مانده است.
گام ۴: پیامد تفسیری	نمونه حاضر نشان می‌دهد که برخی اقتباس‌های حریری بیش از آنکه مبتنی بر انتقال لفظ باشند، بر استمرار شبکه معنایی قرآن استوارند.

این نمونه بیانگر آن است که حریری شبکه معنایی مرتبط با فریب، غرور و پیامدهای زیان‌بار آن را از قرآن اخذ کرده و در بافتی ادبی بازآفرینی نموده است. با وجود تغییر بافت، جهت هشداردهنده و ارزشی مفهوم همچنان حفظ شده و دگرگونی چشمگیری در دلالت رخ نداده است.

مطالعه موردی چهارم: «عُنِيتُ مُدُّ أَحْكَمْتُ تَدْبِيرِي» / انتقال دلالت

جدول ۵. تحلیل چهارمرحله‌ای انتقال دلالت در واژه «أحکمت»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	در آیه ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ (حج: ۵۲)، احکام و استحکام به تثبیت وحی الهی و مصونیت آن از القانات باطل مربوط است.
گام ۲: سیاق مقصد	حریری واژه احکام را برای توصیف پختگی تدبیر و توانایی انسان در اداره امور زندگی به کار می‌گیرد.
گام ۳: نوع تحول	در این نمونه، انتقال دلالت رخ داده است؛ زیرا مفهوم استحکام از حوزه وحی و کلام الهی به حوزه عقل عملی و تدبیر انسانی منتقل شده است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که حریری ظرفیت معنایی برخی الفاظ قرآنی را از قلمرو الهی به قلمرو تجربه انسانی منتقل می‌کند، بی‌آنکه اصل معنای استحکام را از میان ببرد.

در این نمونه، مفهوم قرآنی استحکام و اتقان از حوزه وحی و آیات الهی به قلمرو تدبیر و عقل عملی انسان منتقل شده است. اگرچه مرجع معنا تغییر یافته، اما عنصر اصلی «استواری و پختگی» همچنان حفظ شده و همین امر سبب شده است که تحول دلالتی از نوع انتقال دلالت ارزیابی شود.

مطالعه موردی پنجم: آیه «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ» (فصلت: ۴۲) / انتقال دلالت

در مقامه بصریه، حریری این آیه را که در قرآن به توصیف اختصاصی قرآن مربوط است، در مقام مدح یک بیت شعر به کار می‌برد.

جدول ۶. تحلیل چهارمرحله‌ای انتقال دلالت در آیه ۴۲ سوره فصلت

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	این آیه در سیاق اثبات اعجاز و مصونیت قرآن از هرگونه بطلان و تحریف قرار دارد. در المیزان، این ویژگی به عنوان صفت اختصاصی کلام وحی تبیین شده است (۱). همچنین در مجمع البیان، این وصف ناظر به انحصار این کمال در کلام الهی دانسته شده است (۱۱).
گام ۲: سیاق مقصد	در متن مقامات، این تعبیر برای ستایش شعر انسانی به کار می‌رود و مرجع توصیف از قرآن به اثر ادبی منتقل می‌شود.
گام ۳: نوع تحول	در این نمونه، انتقال دلالت رخ داده است؛ به این معنا که حوزه توصیف از کلام الهی به کلام بشری منتقل شده، بدون آنکه الزاماً تناسب سیاقی اولیه حفظ شود. میزان فاصله معنایی در این مورد زیاد تا بسیار زیاد قابل ارزیابی است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که حتی توصیف‌های اختصاصی قرآن نیز در بستر ادبی قابلیت جابه‌جایی معنایی دارند. از این رو، فهم دقیق کارکرد آیه در سیاق مبدأ برای تحلیل چنین اقتباس‌هایی ضروری است.

این نمونه از بارزترین موارد انتقال دلالت در مقامات است؛ زیرا وصفی که در قرآن به طور اختصاصی برای کلام الهی به کار رفته، به یک اثر ادبی بشری منتقل شده است. تحلیل این جابه‌جایی نشان می‌دهد که اقتباس ادبی می‌تواند حتی ویژگی‌های اختصاصی متن مقدس را در خدمت اهداف بلاغی جدید قرار دهد.

مطالعه موردی ششم: «وَهُمْ مُتَشِرُونَ أَنْشَارَ الْجَرَادِ» / انتقال دلالت

جدول ۷. تحلیل چهارمرحله‌ای انتقال دلالت در تصویر «جراد منتشر»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	قرآن کریم در توصیف صحنه رستاخیز می‌فرماید: يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ (قمر: ۷). در این آیه، تشبیه انسان‌ها به ملخ‌های پراکنده برای نمایش هراس، آشفتگی و سرگردانی انسان‌ها در قیامت به کار رفته است. (1, 13)
گام ۲: سیاق مقصد	حریری این تصویر را برای توصیف ازدحام و پراکندگی گروهی از مردم در یک موقعیت اجتماعی و دنیوی به کار می‌گیرد.
گام ۳: نوع تحول دلالت	در این نمونه، انتقال دلالت رخ داده است؛ زیرا تصویر قرآنی از فضای اخروی و هول قیامت به فضای اجتماعی و روزمره منتقل شده است. میزان فاصله معنایی متوسط ارزیابی می‌شود.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که حریری از تصاویر قرآنی تنها برای نقل معنا استفاده نمی‌کند، بلکه ظرفیت تصویرسازی آن‌ها را به زمینه‌های جدید منتقل می‌سازد.

نتایج این بررسی نشان می‌دهد که حریری از ظرفیت تصویری قرآن بهره گرفته و تصویری مرتبط با صحنه قیامت را به موقعیتی اجتماعی و دنیوی منتقل کرده است. در این فرایند، ساختار تصویری حفظ شده، اما قلمرو کاربرد آن تغییر یافته و نوعی انتقال دلالت شکل گرفته است.

مطالعه موردی هفتم: «بَرَزَ الْخَطِيبُ فِي أَهْبَتِهِ مُتَهَادِيًا خَلْفَ عَصْبَتِهِ» / تخصیص دلالت

جدول ۸. تحلیل چهارمرحله‌ای تخصیص دلالت در واژه «عصبه»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	واژه عصبه در قرآن غالباً درباره گروه‌های منسجم و دارای هدف مشترک به کار رفته است؛ مانند إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْأَفْكِ كَفِ عَصْبَةٍ مِنْكُمْ (نور: ۱۱) و وَنَحْنُ عُصْبَةٌ (یوسف: ۱۴). در بسیاری از موارد، این واژه افزون بر معنای جمعی، دلالت ضمنی بر انسجام و همبستگی گروهی دارد.
گام ۲: سیاق مقصد	حریری واژه عصبه را برای همراهان و اطرافیان خطیب به کار می‌برد و آن را بر گروهی مشخص از افراد حاضر در صحنه تطبیق می‌دهد.
گام ۳: نوع تحول دلالت	در این نمونه، تخصیص دلالت رخ داده است؛ زیرا معنای گسترده قرآنی گروه منسجم به مصداقی محدود و خاص در متن ادبی اختصاص یافته است. فاصله معنایی اندک تا متوسط است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که حریری گاه واژه‌های قرآنی را با حفظ هسته معنایی آن‌ها در مصداق محدودتر و مشخص‌تری به کار می‌گیرد.

این نمونه نشان می‌دهد که حریری هسته معنایی واژه «عصبه»، یعنی پیوستگی و انسجام گروهی، را حفظ کرده، اما آن را بر مصداقی محدود و مشخص در متن روایی تطبیق داده است. در نتیجه، معنای عام قرآنی به گروهی خاص اختصاص یافته و نمونه‌ای از تخصیص دلالت پدید آمده است.

مطالعه موردی هشتم: «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ» در خدمت توجیه رفتار شخصیت / وارونگی دلالت

جدول ۹. تحلیل چهارمرحله‌ای وارونگی دلالت در آیه اضطرار

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	آیه فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ (بقره: ۱۷۳) در مقام بیان حکم شرعی اضطرار واقعی است و هدف آن رفع حرج از مکلف در شرایط استثنایی می‌باشد.
گام ۲: سیاق مقصد	در مقامات، شخصیت اصلی با تمسک به مفهوم اضطرار می‌کوشد رفتار یا اقدام خود را توجیه کند و مخاطب را به پذیرش آن وادارد.
گام ۳: نوع تحول دلالت	در این نمونه، وارونگی دلالت رخ داده است؛ زیرا مفهوم قرآنی که برای رفع ضرورت حقیقی وضع شده، در خدمت توجیه رفتار فردی و کسب منفعت شخصی قرار گرفته است. فاصله معنایی زیاد ارزیابی می‌شود.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که اقتباس ادبی می‌تواند گاه کارکرد اولیه آیه را دگرگون سازد و از آن برای اهدافی متفاوت با مقصد اصلی متن مقدس بهره‌گیری گیرد.

این نمونه از روشن‌ترین مصادیق وارونگی دلالت در مقامات به شمار می‌رود. مفهومی که در قرآن برای رفع حرج و حمایت از مکلف در شرایط اضطراری وضع شده است، در متن ادبی به ابزاری برای توجیه رفتار نادرست تبدیل می‌شود و بدین ترتیب، جهت ارزشی آیه دگرگون می‌گردد.

مطالعه موردی نهم: تلمیح به «ضرب فی الأرض» (مزمل: ۲۰) / توسعه دلالت

در مقامه حلبیه، ابوزید برای توصیف سرگردانی و آوارگی خود از تعبیری بهره می‌برد که به مفهوم قرآنی «ضرب فی الأرض»، یعنی سفر و حرکت در زمین برای طلب معاش، تلمیح دارد.

جدول ۱۰. تحلیل چهارمرحله‌ای توسعه دلالت در مفهوم «ضرب فی الأرض»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	مفهوم ضرب فی الأرض در قرآن در سیاق جواز و گاه تشویق به سفر برای تجارت و طلب روزی آمده است، مانند بقره: ۱۹۸ و نساء: ۱۰۱. مفسران این تعبیر را ناظر به حرکت مشروع در زمین برای کسب روزی حلال دانسته‌اند. (۱۲)
گام ۲: سیاق مقصد	ابوزید این مفهوم را در مقام توجیه آوارگی و وضعیت اقتصادی نابسامان خود به کار می‌گیرد و آن را به تجربه شخصی فقر و تکدی‌گری پیوند می‌زند.
گام ۳: نوع تحول	در این مورد، توسعه دلالت رخ داده است؛ به این معنا که مفهوم سفر مشروع برای کسب روزی به حوزه‌ای گسترده‌تر، شامل آوارگی و رفتارهای غیرمشروع نیز کشیده شده است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که تلمیح قرآنی، حتی بدون نقل لفظی آیه، می‌تواند در سطح معنایی همان میزان تحول دلالت را ایجاد کند که در اقتباس مستقیم رخ می‌دهد.

تحلیل این نمونه نشان می‌دهد که حریری مفهوم قرآنی سفر مشروع برای طلب روزی را به حوزه‌ای گسترده‌تر، شامل آوارگی و تجربه زیسته شخصیت داستان، تعمیم داده است. بنابراین، بدون نقل مستقیم آیه نیز نوعی توسعه دلالت در سطح مفهومی رخ داده است.

مطالعه موردی دهم: «لَمْ يَزَلْ يَسْعَى سَعَى الْعَفَارِيْتِ» / حفظ دلالت

جدول ۱۱. تحلیل چهارمرحله‌ای حفظ دلالت در تعبیر «سعی العفاریت»

گام تحلیل	محتوا
گام ۱: سیاق مبدأ	واژه عفاریت در قرآن در آیه قَالَ عَفْرَيْتُ مِنَ الْجِنَّ (نمل: ۳۹) به موجودی نیرومند، توانا و برخوردار از قدرت فوق‌العاده اطلاق شده است. مفسران این واژه را دال بر شدت نیرو، نفوذ در عمل و توانایی ویژه دانسته‌اند. (۱۲، ۱)
گام ۲: سیاق مقصد	حریری با تعبیر سَعَى الْعَفَارِيْتِ، شدت حرکت، سرعت و تحرک فوق‌العاده شخصیت داستان را به تصویر می‌کشد.
گام ۳: نوع تحول دلالت	در این نمونه، حفظ دلالت رخ داده است؛ زیرا عنصر اصلی معنا، یعنی قدرت، شدت و توانایی فوق‌العاده، در هر دو سیاق حفظ شده است. فاصله معنایی اندک است.
گام ۴: پیامد تفسیری	این نمونه نشان می‌دهد که بخشی از اقتباس‌های حریری بر استمرار معنای اصلی واژگان قرآنی استوار است و تغییر بنیادینی در جهت دلالت ایجاد نمی‌کند.

این نمونه نشان می‌دهد که حریری ویژگی اصلی واژه قرآنی «عفريت»، یعنی قدرت، شدت و توانایی فوق‌العاده، را حفظ کرده و آن را در توصیف تحرک و فعالیت شخصیت داستان به کار برده است. از این رو، معنای بنیادین واژه ثابت مانده و تحول دلالتی چشمگیری مشاهده نمی‌شود.

جدول ۱۲. توزیع الگوهای تحول دلالت در نمونه‌های بررسی شده

نوع تحول دلالت	نمونه‌های شاخص	میزان فاصله معنایی
حفظ دلالت اصلی	تقصیر الآمال، ما أغراک بما یغراک، یسعی سعی العفاریت	کم
توسعه دلالت	وأن لیس للإنسان إلا ما سعی، ضرب فی الأرض	متوسط تا زیاد
تخصیص دلالت	واژه عُصْبَةُ / تطبیق آیات عام بر اشخاص	کم تا متوسط
انتقال دلالت	أحکمت تدبیری، لا یأتیه الباطل، الجراد المنتشر	متوسط تا زیاد
وارونگی دلالت	توجه با آیات اضطراب / آیات نهی در زبان فریب‌کار	بسیار زیاد

از آنجا که نمونه‌های پژوهش با روش نمونه‌گیری هدفمند مبتنی بر تنوع حداکثری انتخاب شده‌اند، هدف جدول حاضر ارائه توزیع آماری همه اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری نیست. این جدول صرفاً نشان می‌دهد که نمونه‌های منتخب چگونه چگونه‌های مختلف تحول دلالت را نمایندگی می‌کنند و بنابراین، نباید اعداد آن به منزله فراوانی واقعی هر الگو در کل متن مقامات تلقی شود.

بررسی ده نمونه منتخب نشان می‌دهد که اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری از الگوی واحدی پیروی نمی‌کنند، بلکه طیفی متنوع از تحولات دلالتی را دربرمی‌گیرند. نمونه‌های تحلیل شده نشان می‌دهد که برخی اقتباس‌ها هسته معنایی و جهت‌گیری ارزشی آیات را تا حد زیادی حفظ می‌کنند، در حالی که برخی دیگر با انتقال به حوزه‌های معنایی جدید، کارکردهای متفاوتی می‌یابند. همچنین در مواردی، دامنه دلالت آیات گسترش یا محدود می‌شود و در نمونه‌هایی خاص، حتی نوعی وارونگی در کارکرد معنایی مشاهده می‌گردد.

تحلیل نمونه‌های منتخب نشان می‌دهد که حریری در بهره‌گیری از آیات قرآن به شیوه‌ای یکسان عمل نمی‌کند. گاه اقتباس قرآنی در خدمت حفظ و بازتولید معنای اصلی آیه قرار می‌گیرد و گاه با توجه به اقتضائات روایی، بلاغی و شخصیت‌پردازی، زمینه شکل‌گیری دلالت‌های جدید را فراهم می‌سازد. از این رو، رابطه میان متن قرآنی و متن ادبی در مقامات را باید رابطه‌ای پویا و طیفی دانست، نه رابطه‌ای ثابت و یکدست.

در مجموع، یافته‌ها نشان می‌دهد که تشخیص نوع تحول دلالت در اقتباس‌های قرآنی مقامات، بدون توجه هم‌زمان به سیاق مبدأ و سیاق مقصد امکان‌پذیر نیست. از این رو، تحلیل سیاقی مهم‌ترین معیار برای ارزیابی میزان فاصله معنایی میان متن قرآنی و بازآفرینی ادبی آن در مقامات حریری به شمار می‌آید.

بحث و تفسیر یافته‌ها

نقش سیاق در جلوگیری از سوءفهم آیات

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سیاق قرآنی یکی از مهم‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین قرائن در تثبیت دلالت اولیه آیات است. در تمامی نمونه‌های بررسی شده که نوعی تحول دلالت مشاهده می‌شود، این تحول با فاصله گرفتن از سیاق و حیاتی و ورود آیه به بافتی جدید همراه بوده است. از این رو، نتایج پژوهش با دیدگاهی که سیاق را اصلی‌ترین سازوکار محدودکننده دامنه دلالت آیات در سنت تفسیری می‌داند، هم‌خوانی دارد. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد که آیات در خارج از سیاق مبدأ، مستعد تغییر در دلالت و بازتولید معنایی در چارچوب‌های گفتمانی جدید هستند؛ هرچند شدت این تغییر در نمونه‌های مختلف یکسان نیست و از حفظ دلالت تا وارونگی دلالت امتداد می‌یابد.

حدود دلالت آیات خارج از بافت قرآنی

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، وجود طیفی از دگرگونی‌های دلالتی در اقتباس‌های قرآنی است؛ طیفی که از توسعه معنایی نسبتاً نزدیک به سیاق مبدأ تا وارونگی قابل توجه در کارکرد معنایی آیه امتداد می‌یابد. این امر نشان می‌دهد که نمی‌توان تمامی اقتباس‌های قرآنی را ذیل یک حکم واحد ارزیابی کرد. برخی اقتباس‌ها همچنان پیوندی معنادار با دلالت تفسیری آیه حفظ می‌کنند، در حالی که برخی دیگر عمدتاً از ظرفیت‌های لفظی و بلاغی آیه بهره می‌گیرند و فاصله بیشتری از معنای مستقر در سیاق قرآنی پیدا می‌کنند. معیار تشخیص این سطوح مختلف تحول، بازگشت به سیاق لفظی، موضوعی و مقامی آیه در قرآن و سنجش میزان فاصله اقتباس از آن سیاق است. بدین ترتیب، نظریه سیاق امکان ارزیابی دقیق‌تر روابط میان متن مبدأ و متن مقصد را فراهم می‌سازد.

بررسی نمونه‌های منتخب نشان داد که این تحولات به صورت طیفی رخ می‌دهد. در برخی نمونه‌ها مانند «الأمل»، «الغرور» و «العفريت»، هسته معنایی قرآنی تا حد زیادی حفظ شده است؛ در حالی که در نمونه‌هایی چون «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ»، تلمیح به نعمت‌های بهشتی و آیه اضطرار، فاصله معنایی میان سیاق مبدأ و مقصد به مراتب بیشتر است. این تفاوت نشان می‌دهد که میزان تحول دلالت، تابع نوع اقتباس و کارکرد آن در بافت ادبی مقامات است.

تأثیر اقتباس ادبی بر باز تولید معنا

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اقتباس‌های قرآنی در متون ادبی می‌توانند در دو سطح متفاوت عمل کنند: نخست، سطح بلاغی - زیباشناختی که در آن آیه برای ایجاد ایجاز، تأکید، انسجام بیانی یا ارتقای فصاحت متن به کار می‌رود؛ دوم، سطح معنایی - دلالتی که در آن معنای آیه در اثر انتقال به سیاقی جدید دچار تحول می‌شود.

در این میان، لازم است میان «کاربرد بلاغی آیه» و «تحول دلالت تفسیری» تفکیک قائل شد. کاربرد بلاغی ناظر به استفاده هنری از ساختار لفظی یا موسیقایی آیه است، بی‌آنکه لزوماً ادعایی درباره معنای تفسیری آن مطرح باشد؛ در مقابل، تحول دلالت ناظر به مواردی است که معنای برآمده از سیاق مقصد با معنای مستقر در سیاق مبدأ رابطه‌ای جدید برقرار می‌کند.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که حریری از اقتباس‌های قرآنی صرفاً برای آرایش لفظی متن استفاده نمی‌کند، بلکه در بسیاری از موارد آن‌ها را در خدمت تولید معنای جدید و بازآفرینی کارکردهای گفتمانی قرار می‌دهد. نمونه‌هایی مانند آیه «وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى»، «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ» و آیه اضطرار نشان می‌دهد که اقتباس قرآنی در مقامات، افزون بر کارکرد بلاغی، در شکل‌گیری دلالت‌های تازه نیز نقش مؤثر دارد.

پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر جنبه‌های بلاغی اقتباس تمرکز داشته‌اند، در حالی که پژوهش حاضر بر سطح دلالتی و تفسیری این فرایند متمرکز است. بر این اساس، نتایج تحقیق را می‌توان تلاشی در جهت اعتبارسنجی تحلیلی - کاربردی نظریه سیاق در بستر متون بینامتنی دانست؛ بستری که در آن امکان بررسی نحوه باز تولید معنا در فرایند انتقال میان دو سیاق متفاوت فراهم می‌شود.

مقایسه با پژوهش‌های پیشین

در مقایسه با پژوهش حسینی اکبرنژاد که عمدتاً بر شناسایی و فهرست‌سازی اقتباس‌های قرآنی تمرکز داشت، پژوهش حاضر الگوهای تحول دلالت را از منظر علوم قرآنی و تحلیل سیاقی بررسی کرده است (2). موسوی به جلوه‌های بلاغی اقتباس پرداخته، اما «فاصله معنایی از سیاق تفسیری» را به عنوان معیار اصلی تحلیل در نظر نگرفته است (3). همچنین میراحمدی اگرچه به روابط بینامتنی قرآن و حدیث در مقامات توجه داشته، چارچوب نظری وی عمدتاً بر مبانی ادبی و بینامتنی استوار است (4). از این رو، نوآوری پژوهش حاضر در تمرکز بر تحول دلالت آیات و تحلیل آن در پرتو نظریه سیاق در علوم قرآنی قابل ارزیابی است. تفاوت اصلی پژوهش حاضر با مطالعات پیشین در آن است که واحد تحلیل در این پژوهش، صرفاً اقتباس یا رابطه بینامتنی نیست، بلکه نوع تحول دلالت و میزان فاصله معنایی میان سیاق مبدأ و سیاق مقصد است.

نتیجه‌گیری

بررسی اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری نشان می‌دهد که بخش مهمی از کارکردهای ادبی و معنایی این اقتباس‌ها از تفاوت میان سیاق قرآنی و سیاق ادبی ناشی می‌شود. تحلیل نمونه‌های منتخب نشان داد که انتقال آیات از بافت وحیانی به بافت روایی - ادبی می‌تواند سطوح متفاوتی از تحول دلالت را پدید آورد. این تحولات بر اساس الگوی پیشنهادی پژوهش در پنج گونه اصلی حفظ دلالت، توسعه دلالت، تخصیص دلالت، انتقال دلالت و وارونگی دلالت قابل طبقه‌بندی و تحلیل هستند.

پاسخ به پرسش‌های اصلی پژوهش:

۱. مهم‌ترین الگوهای تغییر دلالت:

تحلیل نمونه‌های منتخب نشان داد که اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری در قالب پنج الگوی اصلی حفظ دلالت، توسعه دلالت، تخصیص دلالت، انتقال دلالت و وارونگی دلالت قابل تبیین هستند. این الگوها بیانگر سطوح متفاوتی از فاصله معنایی میان سیاق مبدأ و سیاق مقصد هستند؛ به گونه‌ای که برخی اقتباس‌ها هسته معنایی آیه را حفظ می‌کنند، در حالی که برخی دیگر موجب گسترش، محدودسازی، انتقال یا دگرگونی کارکرد معنایی آن می‌شوند.

۲. نقش سیاق:

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سیاق قرآنی مهم‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین قرینه برای سنجش میزان فاصله معنایی میان متن مبدأ و متن مقصد است. بازسازی سیاق لفظی، موضوعی و مقامی آیات امکان تشخیص نوع و شدت تحول دلالت را فراهم می‌سازد.

۳. جهت‌گیری اقتباس‌ها:

اقتضائات روایی، بلاغی و شخصیت‌پردازی در مقامات موجب شده است که اقتباس‌های قرآنی در بسیاری از موارد کارکردی فراتر از نقل معنا پیدا کنند و در جهت تولید معانی جدید یا بازآرایی دلالت‌های پیشین به کار روند.

دستاوردهای نظری

• ارائه گونه‌شناسی استقرایی پنج‌گانه تحول دلالت در اقتباس‌های قرآنی به‌عنوان چارچوبی اولیه و قابل توسعه برای تحلیل روابط معنایی میان متن قرآنی و متون ادبی

• تبیین کاربست نظریه سیاق در تحلیل روابط میان متن قرآنی و متون ادبی و نشان دادن ظرفیت آن برای سنجش میزان فاصله معنایی میان سیاق مبدأ و مقصد

• پیشنهاد مطالعه اقتباس‌های قرآنی در متون کلاسیک به‌عنوان بستری مناسب برای بررسی فرایندهای بازتولید معنا و تحول دلالت

پیشنادهای پژوهشی

(۱) آزمون و توسعه گونه‌شناسی پیشنهادی در دیگر متون کلاسیک دارای اقتباس‌های قرآنی، از جمله مقامات بدیع‌الزمان همدانی.

(۲) مقایسه تطبیقی میان تحول دلالت در اقتباس‌های قرآنی و اقتباس‌های حدیثی در متون ادبی کلاسیک.

(۳) بررسی نظام‌مند سهم هریک از انواع سیاق، یعنی لفظی، موضوعی و مقامی، در شکل‌گیری و شدت تحول دلالت.

در مجموع، تحلیل ده نمونه منتخب از اقتباس‌های قرآنی در مقامات حریری نشان داد که رابطه میان متن قرآنی و متن ادبی رابطه‌ای ایستا و یکسان نیست، بلکه در قالب طیفی از تحولات دلالتی شکل می‌گیرد. این تحولات از حفظ هسته معنایی آیه تا انتقال، توسعه، تخصیص و حتی وارونگی دلالت امتداد می‌یابد. بر این اساس، نظریه سیاق می‌تواند چارچوبی کارآمد برای سنجش میزان نزدیکی یا فاصله معنایی میان متن مبدأ و متن مقصد فراهم آورد و در تحلیل اقتباس‌های قرآنی در متون ادبی کلاسیک نقش روش‌شناختی مؤثری ایفا کند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Tabatabai MH. Translation of Tafsir al-Mizan. Mousavi Hamedani SMB, editor. Qom: Islamic Publications Office; 1995.
2. Hosseini Akbarnejad SM. A study of Qur'anic adaptations in Maqamat al-Hariri. Qur'an and Science Quarterly. 2008;2(3):123-42.
3. Mousavi SR. A study of manifestations of adaptation from the Holy Qur'an in Maqamat al-Hariri. Literary and Rhetorical Research Quarterly. 2012;1(2):75-94.
4. Mirahmadi SM. Intertextuality of the Qur'an and Hadith in Maqamat al-Hariri. Qur'anic Studies Quarterly. 2012;3(11):119-36.
5. Kristeva J. Word, dialogue and novel. In: Moi T, editor. The Kristeva Reader. New York: Columbia University Press; 1986. p. 34-61.
6. Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree. Lincoln: University of Nebraska Press; 1997.
7. Allen G. Intertextuality. London; New York: Routledge; 2000.
8. Al-Musawi MJ. The Maqamat tradition between rhetoric and poetics. Journal of Arabic Literature. 2003;34(1-2):1-20.
9. Kilito A. Les seances: recits et codes culturels chez Hamadhani et Hariri. Paris: Sindbad; 1983.
10. Khakerand S, Shakeri R. The role of context in the interpretation of the Holy Qur'an. Biannual Journal of Tafsir Studies. 2015;6(22):7-28.
11. Al-Tabarsi FiH. Translation of Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an. Tehran: Farahani Publications; 1981.
12. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1992.
13. Qara'ati M. Tafsir Noor. Tehran: Cultural Center for Lessons from the Qur'an; 2004.
14. Al-Hariri AMQia. Maqamat al-Hariri. Ibrahim MAa-F, editor. Cairo: Dar al-Ma'arif; 2001.
15. Zolfaghari H, Aghahosseini T. An Introduction to Intertextuality in Literature. Tehran: Nashr-e Elmi; 2013.
16. Al-Isfahani HiMa-R. Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an. Dawudi SA, editor. Damascus; Beirut: Dar al-Qalam; Al-Dar al-Shamiyyah; 1991.
17. Al-Zabidi MM. Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus. Beirut: Dar al-Fikr; 1993.
18. Al-Turayhi Fa-D. Majma' al-Bahrayn. Tehran: Mortazavi Publications; 1987.
19. Mousavi Garmaroudi SM, Mohammadi M. Narrative structure of Maqamat al-Hariri. Arabic Literary Criticism Quarterly. 2013;3(5):135-58.